

ԱՐԾՈՒՄ ՎԱՍԳՈՒՐԱԿԱՆ

ԹՈՒՆՅԱՆ ԶԱՅՐԵՆԱՆԻ ԹԵՒՕՐ
ՅԱՐԾՈՒՄՆԻ ՄԵՆԵՍԵՆԵՆ ՊԱՐԱԳԼՅ

ԽՈՐԱԳԻՐ ԶԱՅՐԵՆԱՆԻՕՒ
ԽՈՐՏԻՉ ԳԼՈՒԹՅՈՒՆ ԽՈՐՏԻՉ

1864 թ. 2.

ՀԱՅՈՒ ԶԱՅՐԱՆ

Բ.ՅԺ. ԴԻՉ

ԳԼՈՒԹՅՈՒՆ

Տ ԳԼՈՒԹՅՈՒՆ ԳԼՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԾՈՒՄՆԻ

Ի ԳԼՈՒԹՅՈՒՆ

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ASTOR LENOX AND TILDEN FOUNDATIONS

1155 Broadway, New York City

1897

կրնթանայ . հայրենիսց կործանեալ տաճարը վերստին կան-
գընելու համար մի եւ նոյն ճարտարապետական լարով կը-
չափեն հիմունքները ինչպէս Տաճկաստանի Հայկազունքը ,
եթէ այլատարադէ իւրեանց ճարտարապետական կանգու-
նին չափը . շինող ճարտարապետներուն մէջ զուգութիւն
կամ համաձայնութիւն կայ . եթէ նոյն երկպառակութեան
հոգին կ'տիրէ ինչպէս Տաճկաստանի Ազգային Սահմանա-
դրութեան համար կամ ուրիշ խնդիրներուն համար յուզ-
ուած խառնաշփոթ վէճերը :

Ահա սոյն քանի առարկաներուն վերայ սկսինք այժմ Ռու-
սաստանի Հայկազանց հոգին չափել կամ բացատրել Տաճ-
կաստանի Հայոց , որպէսզի գիտնան ու ճանչնան իւրեանց
փոքրիկ մասն Հայ ժողովրդոց այժմեան դրութեան վիճակը
ուրախ լինին ու խնդան գեղեցիկ յառաջադիմութեան մա-
սերուն համար , լան ու սղան , իվերայ երկպառակութեան
տիրող հոգւոյն , որ զոգ թէ ընդհանուր աշխարհիս բազմա-
լեզու մարդկութեան մէջը , ո՛հ , գիտես թէ Հայ սրտեր մի-
այն կ'գտնէ ու կ'բաժանէ անմիաբանութեամբ . միթէ
մեր թշուառ Հայաստանին համար ինքն Բաբելոնեան հար-
ուած մի է Ատուծոյ արդարաւատի ձեռաց , որ հակառակ
հողմերով կ'փչէ սաստիկ ու վեր իվար կտապալէ հայրենի
շինութեան աշտարակը . Միթէ վերջին դարուս վերջին
Հայերը նոյն նախնի դարուն ամբարտաւանութեան կամ
բարձրայտնութեան հոգի՞ն կ'կրեն դեռ խորենացոյցն ասա-
ծին պէս , որ սյապիսի պատժոյ մի արժանի համարուին .
Թողումք այս մասին ուրիշ անգամ ողբալու , գանք այժմ
բունվերին առաջարկութեանց վերայ խօսինք ու չափենք
որքան մեր տկար մտաց կշիռ կ'զօրէ :

Թող տալով Հայկազանց ուրիշ փոքրիկ մասերը որ հե-

աւար աշխարհներուն մէջ յրուած դաղթականութեամբ
կքնակին խիստ հեռու մնալով ու գրկուելով հայրենի աշ-
խարհի ծոցէն. խօսինք միայն Ռուսաբնակ Հայկազանց վե-
րայ որոնց աչքին խիստ մօտ են բուն հայրենեաց սահման-
ները :

Այս լուսաւորեալ հոգակուած դար կամ ժամանակը
թէ եւ իւր յառաջադիմութեան արեւուն լոյսը եւրօպիոյ
աշխարհներում պայծառ ծագերէ, սակայն ընդհանուր Ասի-
ոյ մէջը դեռ մթնախառն արշալոյս մի է եւ այն ի տեղիս
տեղիս : Տաճկաստանի եւ Ռուսաստանի յառաջադիմու-
թեան արշալոյսը խիստ քիչ զանազանութիւն ունին իրար-
մէ լուսաւորութեան մասին. հարկաւ պէտք է այլ եւ այլ
իշխանութեան կամ տէրութեան ներքեւ հպատակ Հայ
ժողովուրդները փոքր ՚ի շատէ զանազանութիւն ունենան
իրարմէ բողոքական օրինաց ազդեցութենէն կամ ուրիշ
առանձին պատճառներէ : Իսլայ հօր ժամանակին տնխոր-
տակելի սուրը հին ժամանակուան միտքեր կաշկանդող հաստ
չուաններուն կապերը կտրեց, գրեթէ բոլոր աշխարհիս
մէջը գերութեան կապերէն միտքեր ազատուելով սկսեցին
խորհիլ ու մտածել : Ուստի ո՞վ կարող է ասել թէ Ռուսաս-
տանի Հայկազանց զգայուն միտքերը դեռ իրրեւ անզգայ
թմրած կքնանան, ու երբէք չեն խորհիր կամ մտածեր
ազգային յառաջադիմութեան համար, կամ Արարտեան
եւ Վոլկասեան Հայկազանց մէջը շատ հազուադիւր են
խորհող ու մտածող ուսումնական անձինքները : Տաճկաս-
տանի ուսումնականաց թուոյն հետը համեմատելով գրե-
թէ հաւատար են կամ խիստ փոքր տարրերութիւն հազիւ
կերեւայ : Վասպուրական Արձուին իւր ճանապարհորդու-
թեան մէջը Տփլիս, Դանձակ, Շուշի (Ղարապաղ) »

Երեւան, Նախջուան, Ագուլիս՝ կարծածէն աւելի բաւական
 ուսեալ անձինքները տեսաւ. որոնց հետը խօսեցաւ երկար
 ամէն ազգային յառաջադիմութեան վերաբերեալ յիւթե-
 լու վերայ. չափեց նոցա սրտի եռանդը, որ շատ մասերու մէջ
 աւելի կենդանի եւ զգայուն էր Տաճկաստանի ուսում-
 նականաց եռանդէն, մանաւանդ զինուորական կարգին մէջ
 եղած ուսումնականները. վասնզի սրտի եռանդը վառող
 արեական առաքինութեան սրբազան կրակն է. ո՞վ կ տարա-
 կուտի, որ այս մասին մէջը Ռուսիոյ Հայկազունքը գերազանց
 են: Բայց պիտի հարցնեն մեզ Տաճկաստանի Հայկա-
 զունք թէ, այդ աշխոյժ եռանդը վսեմ մտածմունք
 եւ խորհուրդը Ռուսաստանի Հայկազանց ինչ արդիւնք
 ծներէ ազգային յառաջադիմութեան համար: Այո՞
 լով սրտի եռանդը մտածմունք կամ խորհուրդը ա-
 ռանց արդիւնքի զուր եւ ընդունայն մտաց ըզբաղ-
 մունքներ են, վասնզի մարդկային մտաց խորհուրդ-
 ները միայն գործը եւ արդիւնքը կպսակեն: Այս մասին
 այսչափ լուր կուտամ Տաճկաստանի սիրելի ազգայնոց,
 թէպէտ եւ Ռուսիոյ հայկազանց միտքը սկսերեն շատ խոր-
 հուրդներ յղանալ ազգային յառաջադիմութեան համար,
 բայց դեռ քիչ զաւակներ ծներ են մեր նախնի հայրենիքը
 բարդաւաճելու. այսինքն դպրոցաց կամ ուսումնարանաց
 թիւը խիստ սակաւ տեսայ հինգ հարիւր հազար Հայ բնակ-
 չաց թուոյն հետ բաղդատելով. դեռ այդ վերի յիշուած
 քանի մի երեւելի հայաբնակ քաղաքներուն միայն մէկ բա-
 նին մէջ հաստատուած կան արդէն կամ նոր պիտի հաս-
 տատուին ազգային դպրոցներ. ասով միայն պիտի յուսաց-
 ուի որ այսուհետեւ նոր նոր զաւակներ ծնանին նոյն դպրո-
 ցաց արգանդէն եւ պիտի սնանին ու զարգանան առան-

զաքները թէ աղգային գարոցներուն կամ կարդացող մանկ-
 տիներուն թիւը սակաւ է . բայց ամէն քաղաքներուն մէջը
 գտնէ երեք չորս ընտիր ուսումնական անձինքներ կգտնու-
 ին։ Այսպէս ճշմարիտ խօսելով՝ Ներսիսեան գարուի, Լազար-
 եանց մեծահամբաւ ճեմարանին եւ Ռուսիոյ արքունական
 դպրոցներուն շնորհքն է։ Ռուսի այս զուրցածներէս յայտնի
 կտեսնուի թէ Ռուսիոյ Հոյոց մտածմունք եւ խորհուրդը աղ-
 գային յառաջագիմութեան նպատակը հասնելու համար
 միմիայն ուսման միջոցն է . ինչպէս որ Տաճկաստանի Հայ-
 կազուէքն էլ այս կետիս վերայ կմտածեն եւ ամենայն զօ-
 րութեամբ կհետեւին . որով կհասկցուի, որ այս երկու
 ինքնակու Տէրութեանց Հայ հպատակները համաձայն կը
 մտածեն կխորհին եւ մի եւ նոյն շաւղի վերայ կընթանան . ինչ
 չի յուսար թէ պիտի հասնին կամ ուշ կամ անադան .
 այս ալ ընկերական կամ միութեան հոգին գիտէ . Սակայն
 ատոյց խոստովանելու է եթէ Ռուսաստանի հայկազանց նիւ-
 թական հարստութեան հետը միութեան հոգին օժանդա-
 կութեան ձեռք տայ՝ անտարակոյս Տաճկաստանի հայերէն
 յառաջ պիտի հասնին այն ցանկալի յառաջող խնութեան
 նպատակին ու մրցանակն պարծանօք պիտի առնեն։ Նմա-
 նապէս եթէ նիւթական հարստութիւնը ձեռք տայ Տաճ-
 կաստանի միաբանական հոգւոյն . անշուշտ նոքա յառա-
 ջադէմ պիտի հանդիսանան . բայց աւա՜ղ , չքաւորու-
 թեան մեծամեծ խոչերը ընթացողաց ճանապարհ բռներ
 են սմէն կողմէն . թէ եւ ընկերազօգ միաբանական հո-
 գին նուազիկ վտակներէն մեծամեծ գետեր կաղմելով ճա-
 նապարհի պատահած խոչերը կգլորէ ու յորդութեամբ վա-
 զելով կընթանայ դէպի նպատակն . այլ կրկին անգամ
 աւա՜ղ կ կանչէ Արծիւը, մինչդեռ կտեսնայ այս ներկայիս

մէջը Տաճկաստանի Հայոց միաբանական հոգւոյն վրդովումն , որուն համար ետքէն պիտի ողբայ :

Խօսիմք դարձեալ՝ եթէ Ռուսաստանի Հայկազունքը ուսումնասիրութեան մասին կ'մտածեն կ'խորհին եւ ամուլ եղնեւրունման հաւասար քալելով հերկել ու պատառել կուզեն մեր Հայաստանի տգիտութեամբ կորդացած երկիրը , արդեօք հայրենեաց վաղեմի փրած տաճարը վերստին շինելու համար ինչ ճարտարապետական կանգունով կ'չափեն այս տաճարին հիմնարկութեան շէնքը , որ տեղ , ինչ ձեւով , ո՞վ կընտրեն ճարտարապետ : Այս առարկայից վերայ մի եւ նոյն գաղափար ունին եւ միօրինակ համաձայն կ'մտածեն Ռուսիոյ Հայկազունք ինչպէս Տաճկաստանին . ամէնքն ալ իմիասին կաղաղակեն հայրենիքը շինելը , եւ այս շինութեան բուն միջոցը կամ սկզբնաւորութեան հիմն ուրիշ բան պէտք չէ , բայց միայն ուսումնական յառաջադիմութիւնը . իւրեանց ձեռքի չափ եւ կանգունը այսէ բուն ազգային կառավարութեան համար օրէնք , կանոն եւ բարեկարգութիւն : Ասոր համար հազար բերան երանի կուտան Տաճկաստանի Հայոց , որոնք նուիրական աշխատութեամբ ձեռք զարկին Ազգային Սահմանադրութիւնը հաստատել : Բայց այժմ երանութեան տեղ թող վայկարդան , ուրախացուցեան փոխարէն թող սղան եւ տրտմին , մինչդեռ Տաճկաստանի լրագրաց բօթալից ձայներէն կ'իմանան թէ Սահմանադրութեան նորաբոյս բողբոջը չորացնելու համար մի եւ նոյն ազգային համշիրակ հոգիներէն հակառակահօղմ խորշակներ կ'փչեն . որուն համար թող կուտամ յետոյ ողբալ :

Շինութեան ձեւին կողմանէ այս կ'մտածեն , որ անոնց բնաւ նոր փոփոխութեան մի եւ նոյն հանճարեղ՝ Նախնեաց ճարտարապետական ձեւին վերայ կառուցանեն հայրենեաց

տաճարին շէնքը : Այս տաճարին բարւոք շինութեան
կամ հաստատութեան համար ամէնքն ալ միաբան հաւանու-
թեամբ առաջին կարգի ծարտարապետական պաշտօնը եկե-
ղեցական դասուն կ'յանձնեն. որոնք պէտք է իբրեւ Զո-
րաբաբէլ իբրեւ Եգրաս առաջնորդ եւ զօրաւոր գործա-
դէրիչ հանդիսանան հայրենի Երուսաղէմին համար : Իսկ
չայոց իշխանները եւ առ հասարակ ժողովուրդը թող իբրեւ
հետեւող կամ օժանդակ ձեռն տան շինութեան . վասն զի
ծարտարապետութիւն հոգեւոր մասին կ'պատկանի . ուրե-
մըն աշխարհական կարգի մարդիկները թող նոյն հոգեւոր մա-
սին հետ միացած իբրեւ գործունեայ մարմին եւ անդամ
յառաջ վարեն այս շինութեան գործը . մի թէ կարելի է , ո՛վ
կ'հաւատայ որ առանց այս երկու մասին միութեան հայ-
րենի տաճարի շէնքը կատար հասնի : Սակայն մինչդեռ աշ-
խարհական դասը սկսեց իւրաքաչաք աշխատասիրական ուսմամբ
բանալ . մինչդեռ կ'տեսնայ , որ եկեղեցական ծարտա-
րապետներ կամ անհոգութեամբ եւ կամ տգիտութեամբ
իւրեանց իրաւունքը կամ սեփական պարտուց պաշտօնը չեն
ճանաչեր . այսինքն թող տուերեն ձեռքէ այն ծարտարա-
պետութեան Աստուածատուր կանգուն կամ լարը . հարկաւ
ինքն յաիշտակութիւն կամ անիրաւութիւն չհամարելով յա-
ռաջ անցեր է եւ կուղէ ծարտարապետ հանդիսանալ : Ո՛վ
կարողէ մեղադրել զինքն . « Որ հանձարեղնէ զառաջնորդու-
թիւն ստացի » : Արդարեւ տգիտութիւն մեր բերան
փոխեց , անհոգութիւն մեր ականջներ իւցուց , ծուլութիւն
մեր ոտքի յառաջադիմութիւնը կապեց . մինչեւ ետքիներ
յառաջ անցան , տգէտներ իմաստնացան , զաւակները հօր
վերայ ծիծաղեցին : Ռուսիոյ եւ Տաճկաստանի չայկաղունք
բամբասանաց բերան կարծեմ չափէն աւելի լայն բա-

ցերեն մեր վերայ. Հայ լրագրաց խմբագիրները ամպի պէս
որոտալով մեծամեծ կարկուտներու գնտակներ թափելով
իրաւի անիրաւի գլխէն մինչեւ ոտքը վիրաւորեցին մեր եկե-
ղեցական դասը : Սակայն համբերենք, չվհատինք, սիրենք
դարձեալ Հայ ժողովուրդը, վասն զի համեստ եւ երկիւղած
է ինքն. չեմ կարծեր, որ չափէն աւելի ձեռնէրէց լինելով
Աստուծոյ տուած իրաւունքը մեր ձեռքէն խլէ, իւր բա-
բասնաց լեզուն մեզի համար զգաստութեան խթան մի
է, չզայրանանք : Դարձեալ ինքն պատկառանք յարգելով
կամ Աստուածային սահմանադրութեան օրէնքը պաշտելով
հայրենեաց շինութեան ճարտարապետական իրաւունք
եկեղեցական դասուն կ'յանձնէ : Միայն թէ մեք ալ մեր
ձեռաց կանգուն եւ լար ճշմարտութեան հիման վերայ
ուղիղ չափելով սկսենք նորոգել հայրենեաց տաճարին աւե-
րակը :

Իր մնայ մեզ խօսիլ թէ Ռուսիոյ Հայկազունք՝ այս տա-
ճարին հիմնարկութիւնը ո՞ւր տեղ եւ ո՞ր հողի վերայ ձգել
կուզեն : Այս մասին տարակոյս չկայ. հայրենիքէն հեռա-
ցած Հայերը ուր որ գաղթականութեամբ ջրուելով իրենց
բնակութիւնը հաստատեն են, այն տեղը կուզեն հայրեն-
եաց տաճար շինել : Պօլսեցին՝ Վոսիորին եղբրքը, Տփլիսեցին
Կուր գետին ափը, Հնդկաստանցին՝ Գանգէսին մօտը, նմա-
նապէս Պարսկահայք եւ ուրիշ գաղթական բնակիչները
ամէն մէկ օտար եւ պանդուխտ հողերուն վերայ կուզեն
հայրենեաց տաճար կանգնել : Անխորհուրդ մտածմունք
եւ ձեռնարկութիւն : Այս է ահա գաւառասիրական հո-
գւոյն արդիւնքը, կամ խելացնոր հայրենասիրութիւնը :
Բուն Հայաստանեայց հողէն կամ սահմանէն դուրս հայ-
րենի տաճարին հիմն դնող մարդիկը դէպ 'իւր հաստան

գնացող քառասուն հազար Հայ գաղթականաց պատմութիւն թու կարդան, կամ ներկայ ժամանակիս մէջը ոտքով շրջելով Լեհաստանի սահմանները գոնէ այնչափ գաղթականներէն Հայ մի գտնան. ո՛հ, կարծեմ միայն իրենց անուան յիշատակ կարող են կարդալ նախնաշէն եկեղեցեաց քարերուն վերայ, որոնք այժմ առ հասարակ Լատինացիք գրաւած են. Բայց միթէ Տաճկաստանի եւ Ռուսաստանի ողջամիտ ազգատիրաց մասն այս թիւրամիտ կարծեաց կհետեւին, քա՛ւ, հապա հայրենի սահմանէն դուրս հայրենիքը չեն ճանչնար. վասն զի այնչափ Հայ գաղթականաց կորուստը մեղի բաւական փորձ ու խրատ է. իսկ Եթէ մէկմի Եւրոպացւոց գաղթականութեան օրինակը իբրեւ ապացոյց մէջ բերելով ջանք ընէ այս ողջամիտ կարծիք ջրելը, թէ ինչպէս աշխարհիս չորսանկիւնը՝ ուր որ գաղթականութեամբ գնացելն Եւրոպացւոց ազգը, այն տեղը իբրեւ նախնի սեփական հայրենեաց մէջը հաստատութիւն գտերեն առանց ազգութիւն կորսնցնելու: Միթէ Հայաստանի ընդարձակ սահմանը իւր սակաւամթիւ որդիքները կ'ձնչէ՞, դէպ ի Բաբելոն գնացող նախնի գաղթականաց պէս: Այո՛ երբեմն հայրենիք ճնշեց ու նեղեց սաստիկ իւր սիրասուն ծոցի զաւկները Լենկթիմուրին եւ ուրիշ բարբարոսներուն արշաւանքով. այլ այժմ այդ հայրենեաց հարուած բերող ձեռքը գերեզմաններու մէջը փոշի դարձան, եւ իւր զաւակները խաղաղութեան դաշտերու մէջը կ'ըջնին ապահով, միայն թէ հազի կարօտ են. ո՛հ. մինչդեռ Եւրոպացին իմաստութեամբ, արուեստով եւ քաղաքական ողդեցութեան տէգը իւր ձեռք բռնեցով բոլոր աշխարհը իւր հայրենիքը կ'չափէ, ողորմելի Հայն իւր հայրենեաց մէջը անհայրենիք կ'բնակի. գիտե՛ս թէ

Մարգարէին գուշակութիւնը եւ Աստուծոյ ցաւման սպաս-
նալիքը Հրէաստանէն ի զատ Հայաստանին վերայ ալ
կըկատարուի «Աշխարհ ձեր առաջի ձերօտարք կերկցեն»
եւ այլն :

Այս համառօտութեան մէջը կարծեմ բաւական հաս-
կըցար, ուշիմ ընթերցող, թէ Ռուսիոյ Հայկազանց հոգին
գրեթէ բոլորովն համաձայնէ Տաճկաստանի Հայոց եւ թէ
ազգային յառաջադիմութեան համար մի եւ նոյն անձնա-
նուէր աշխատութեամբ կ'վստակին . եւ թէ Տաճկաստանի
Սահմանադրութիւնը նմանապէս յարգելի մեծարանօք
կ'ընդունին եւ կ'պատուեն իբրեւ առաջին միջոց հայրեն-
եաց յառաջողիմութեանը . եւ թէ հայրենեաց տաճա-
րը ուր որ աւերակ դարձած է, նոյն նախագիր հիման վերայ
վերստին շինելու տարաձայն կարծիք չունին :

Իսկ վստալուրական Արմուին որ կ'սիրէ Տաճկաստանի եւ
Ռուսիոյ հայկազունք իբրեւ երկու աչք, ողջամիտ ազգասի-
րաց կարծիքը յարգելով՝ հետեւեալ յօդուած կ'հրատարակէ
թէ Հայկազանց յառաջադիմութեան ասպարէզը հայրեն-
եաց դաշտն է միայն, հոնտեղ պէտք է խաղան, հոն մրցա-
նակն առնեն :

ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ՅԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹԵԱՆ
ԿԵԴՐՈՆ ԲՈՒՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔՆ Ե

Ո՛ր է Հայոց հայրենիքը, ուր որ դրախտն էր, ուր որ
Նոյ նահապետ բնակեցաւ ու մեռաւ, ուր որ Հայկըիւր
գերդաստանը հաստատեց եւ մեր ազգին նախահայրեղաւ,
ուր որ դիւցազունք Հայոց Արամ, մեծն Տիգրան եւ գե-

ղեցիկն Արա հայրենեաց սահմանները պաշտպանեցին օտարին ոտնակոխութենէն . ուր որ Արշակունի , Բագրատունի եւ Արծրունեան գահերը հաստատուեցան . ուր որ հարկւրաւոր պերճ Նախարարութեանց կալուածական երկիրներն են , ուր որ Հայոց Աստուածպաշտութեան վկայ այն չափ վանորէից ու եկեղեցեաց տաճարներու հրաշակերտ կամարներ կառուցուած են , որը կանգուն որն աւերակ դարձած . այն հողեր ու դաշտեր , զոր մեր սուրբ Նահատակաց արիւնները թրջեցին . այն սուրբ շիրիմները , ուր որ մեր առաքիլի Նախնիքները կենջեն . ահա այս նրուիրական տեղերն են մեր հայրենիքը կամ հայ զաւկներուն սեփհական կալուած ու աստուածապարգեւ ժառանգ :

Թէ եւթշնամեաց օրով եւ այլ բազմատեսակ հարուածներով Հայոց բազմաթիւր սերունդներուն թիւը նուազեցան , մանաւանդ գաղթականութեամբ . բայց դեռ մնացորդ զաւկներուն մեծագոյն մասն հայրենի աշխարհին մէջ կրնակին . դեռ Այրարատ , Բարձր Հայք , Տարօն , Վասպուրական եւ այլ նշանաւոր նահանգները Հայոց բազմութեան կեդրոն կհամարուին : Ահա սոյն հայրենի աշխարհներուն ծոցը՝ Հայկազանց կտոր կտոր եղած մարմնոյն մեծագոյն մասն դեռ կենդանի կապրի : Ոտքին մէկը դէպ ի Յունաստանի երկիրներն , միւսն ալ դէպ ի Վրաստանի Սուրբ համարենք եւ ձեռքեր ու մատուցներն ալ ի Պարսկաստան , ի Հնդկաստան եւ այլ ուրիշ հեռաւոր աշխարհներու եզերքները պարզուած են : Հայկազանց յառաջադիմութեան քայլը գրեթէ մեծագոյն մասամբ միայն Յունաստանի եւ Սուրբ համարենք երկիրներու մէջը փոքր փոքր շարժումներ սկսեց են . իսկ բուն Հայաստանի միջնաշխարհի բնակիչները իրեւ անոտն եւ անձեռն մարմին դեռ թմրութեան

մէջ ինկած կան, իւր աչքերը տգիտութեան թանձր մթոյն վարագոյր պատերէ, կտրած է բոլորովին սրտէն կենդանական շարժման արօրհն . այսինքն հայրենասիրական զգացումն : Ականջները փոքր ինչ ազգային լրագրաց սուր խթաններով կը լսէ հեռու տեղերէն խրատուսանաց ձայները : Լեզուն միայն կենդանի է եւ կաղաղակ է : Դու խօսիր, ուշիմ ընթացող, այս հայրենի մահճին մէջը տարածուած մարմինը ինչ զանազանութիւն ունի Պրոպագանդիստ աւազանին բով ինկած անօգնական անդամալուծէն, որ սա ալ նորա խօսքերը կրկնելով կ'անչէ միշտ »Տէր ոչ գոք ունիմ որ արկցէ զիս յաւազան« եւ այլն . այսինքն լուսաւորութեան եւ կրթութեան աւազանին մէջը ձգելով՝ գուցէ փարատուէր ինձմէ այս ագիտութեան ակտը, որ զիս բազմաժամանակեայ հիւանդութեամբ անդամալուծ ըրեր է : Ո՛ւր են հայրենեաց բժիշկները, թող գումարին եւ խորհին . այս անդամալուծ մարմին կամ ժողովուրդը վեր հանելու համար ի՞նչ ճար կայ, ի՞նչ պէտքէ . աւազան, ջուր եւ բժիշկ, այսինքն Դպրոց Ուսումն եւ Ուսուցիչ : Երկու մասամբ միանգամայն ակտացած է այս ողորմելի անդամալուծը, այսէ հոգեկան ու մարմնական ցաւերով . ուստի երկու դաս բժիշկներ պէտք են, հոգւոյն համար Սահակ, Մեսրոպը եւ խրատուսիչ Դէւոնդ . այս առաքիլներու հոգով վառուած Եպիսկոպոս, Քահանայ, Վարդապետ . իսկ մարմնոյն համար անձնանուէր Վարդան, Վահան, Մուշեղ եւ ասոնց նման հայրենա՝

« Դարձեալ երկու դաս ճարտարապետներ պէտք են փլած

ու աւերակ դարձած հայրենիքը շինելու համար իմաստուն եկեղեցական պաշտօնեայք, խորհրդական իշխանները, կամ միմասեղ դարձեալ Ղեւոնդ եւ Վարդան ձեռք ձեռքի տուած չէ թէ Աւարայրի դաշտ գնալով Պարսից սեւագունդին դէմ կռուին. հապա լուսաւորութեան ճառագայթներով Հայաստանին վերայ տարածուած ագիտութեան թանձր խաւարը հալածեն : Ողբացէք, հայրենեաց վերանորոգութեան ցանկացող ընթերցողները, թէ անբաղդ Հայաստան դեռ զուրկ է այս երկու դաս բժշկներէն եւ ճարտարապետներէն. ո՞վ պիտի զինքն բժշկէ, ո՞վ պիտի հայրենեաց շինութեայ հիմն դնէ այն տեղեր ուր քիչ էր :

Ղշմարիտ է այս, նոր դարուս մէջը Հայաստանին յառաջադիմութեան տաճար կանգնելու համար հանճարեղ ճարտարապետ պէտք է. ուրեմն ձեռք զարնենք նախ եւ առաջ ճարտարապետներ հանելու, այն տեղերէն ուր ուր մեր նախնի իմաստուն ճարտարապետները դուրս ելան :

Սկսենք այժմ աւելի պարզ խօսիլ. երկու Աթենական տաճար պէտք է Հայաստանին լուսաւորութեան համար, այսինքն եկեղեցական դպրոց եւ Ժողովրդական դպրոց : Ահա այս դպրոցներն են հայրենեաց շինութեան հիման առաջին քարերը, կամ ազգային յառաջադիմութեան զօրաւոր քայլը : Բայց որովհետեւ միշտ նախապատիւ է եկեղեցական դպրոց, ուստի արժան է համարիմ նախ նորա վերայ խօսիլ. վասնզի Հայաստանի ամբողջ մարմնոյն ճրագն է որուն համար խօսեց Տէր, « Եթէ ակնքո առատ է, ամենայն մարմինդ լուսաւոր եղիցի » : Ո՛հ Թողում առատութեան պայծառութիւնը, գրեթէ Հայաստանի ճրագը առկայծեալ կիւալիւայ. ուրեմն աշխատինք յառաջ այս ճրագները փառելու : Ճրագներուն գեղեցիկ սշտանակները պատ-

բաստ գեռ կանգուն կեցած են հայրենիք քակող աւելի
 ընդ ստիկներէն ազատուած : Ի՞նչին այս գեղեցիկ սշտա-
 նակները, մեր հռչակաւոր վանքեր ու Մենաստաններն են.
 որ բուն Հայաստանի իւրաքանչիւր գաւառներու մէջը
 յարմարադիր ու վայելուչ բլուրներու վերայ շինուած եւ ն
 բարձրակամար եւ հրաշակերտ տաճարներով : Ճրագներ
 վառելու ձէթին համար տարակու ելով հոգ չանենք. մինչ-
 դեռ մեր նախնի աստուածապաշտ ջերմեռանդ Թագաւոր-
 ները եւ Իշխանները ժամանակ ժամանակ ընդ ալձակ ու
 բարեբեր հողերը յիշատակ տուած են իբրեւ մշտնջենաւոր
 կալուած նոյն վանորէից. որոնց յաւերժական արձանագրու-
 թիւնը հին ձեռագրաց կողերը եւ տաճարաց քարերու վե-
 րայ անջինջ դրոշմուած կան մինչեւ ցայսօր : Թող զայս,
 նա եւ իւրաքանչիւր վանքի թէմական գիւղերը, որ այս ալ
 նախնեաց սահմանադրութեամբ նոյն վանքերու վերայ հաս-
 տատուած են եւ այն աղքատ գիւղացիները մեծ եկկիւ-
 ղածութեամբ անխախտ պահելով այս օրէնք՝ իւրեանց երկ-
 րի բերքերէն տարուէ տարի պէշի անունով արդիւնք
 կը նուիրեն առատութեամբ : Հապա էլ ի՞նչ պէտք է, միայն
 փառօղները. ուրեմն պատրաստենք. որպէս զի կրկին անգամ
 վառեն եւ լուսաւորեն մեր շիջած ճրագները ու դնեն այն
 բարձր աշտանակներուն վերայ. Թող տղիւտութեան մութին
 տակ նստած Հայոց մանկաները լոյս տեսնան ու զուարճա-
 նան : Խօսինք զարձեւալ այժմ ճրագ վառողներուն եւ աշ-
 տանակներուն համար :

Թող վառեն ամենէն յառաջ Հայաստանի կեդրոնական
 տան, այսինքն Այրարատայ աշխարհին Հայրապետանոցին
 ճրագը հարուստ լուսաւորութեամբ. գոնէ հարիւր աշա-
 կերտ պարունակող եկեղեցական դպրոց մի հաստատուի այն

մեծահարուստ վանքին ծոցը : Բայց որովհետեւ ամառ
 նային վատառողջ օդը խիստ արգելէ այս մեծ ձեռնար-
 կութեանը, մինչեւ անգամ տղոց միտքը եւ սիրտ ճշե-
 լով գրեթէ անհնարին կ'թուի զուարթամիտ կամ առողջ
 յառաջադիմութիւն մի յուսալ աշակերտներէն : Սակայն
 մի թէ այս պատճառը կարող է արգել լինել այս մեծ ձեռ-
 նարկութեանը . ոչ ապաքէն սուրբ Էջմիածնայ մօտ Արա-
 քած լեռան հովասուն դիրքերու վերայ քանի քանի նշա-
 նաւոր վանքերը հիմնուած կան . խիստ բարւոք կ'լինի եթէ
 նոցանից մէկն ընտրուի այս նպատակին համար : Թող վա-
 ռին հռչակաւոր վանորայք Սանահին ու Հաղբատ՝ վրաս-
 տանի Հայոց լուսաւորութեան համար . Գանձասար, Ստա-
 թեւ եւ Ամարասուն վանքերը՝ Սիսական Հայոց . Գեղամայ
 ծովու Կղզին՝ Գեղարքունի Հայոց, (որէ նոր Պայազիտ) :
 սուրբ Թովմայի մեծակառօյց վանքը՝ Գողթան գաւառի
 Հայոց, այսինքն Ագուլեցւոց եւ մերձակայ գիւղորէից :

Ահա այս վանական աշտանակներուն վերայ պայծառ կը-
 փայլէին երբեմն եկեղեցալոյս ճրագները՝ Անանիա Սա-
 նահնեցին, սուրբն Մաշթոց, Գրիգոր Տաթեւացին . որոց
 ճրագներուն գեղեցիկ նշոյլներով կ'ցնծային պատուանդանի
 տակ բնակած բազմաթիւ ժողովուրդները : «Վարսկաստանի
 սահմանին մէջ երկու մեծամեծ աշտանակներ մնացած կան .
 նոր Զուղայու Ամենափրկչի վանքը՝ որուն համար կտեղե-
 կանամք թէ նոյն տեղի վիճակաւոր մեծանուն Թադէոս
 Արք Եպիսկոպոսը . արդէն ճրագ վառեր ու դրեր է այդ
 յիշեալ վանուց աշտանակին վերայ , բայց թէ որչափ լոյս
 կուտայ իւր վառած դպրոցական ճրագը՝ ստոյգ տեղեկու-
 թիւն չունիմք : Այս միայն գիտեմք՝ ճշմարիտ թէ յիշեալ
 վիճակաւորին հովուական արդիւնքը շատ մեծ է Զուղայեցի

Հայոց ու գրեթէ Երասխին մայրենի եզերքէն զրկուած գաղթական հայ զաւակներուն իրեւ մխիթարիչ հարտը ուերէ Աստուած ինչպէս լալով գերութեամբ Բաբելոն գընացող Հրէից ժողովրդեան ալ յուսադրիչ Մարգարէները կ'ըրէր : Իսկ Արտազու զաւառին մէջ եղած հնաշէն եւ նախապատիւ Թադէոս առաքելու վանքը, ո՛հ, իսպառ շլած է իւր ճրագը միթէ մեծ երախտաւոր Առաքեալն բընալին հեւացած ու մոռցուած է հայկազանց աչքէն եւ մտքէն որուն համար սրտառուջ երգերէ տաղասաց ոմն « Թադէոս առաքեալ ընդէր կաս հեռի » եւ այլն :

Ինչնենք այժմ Տաճկաստանի կամ Հայոց մեծ մասի վանորէից աշտանակներ յիշելու զորոնք մեր երանելի նախնիքները իւրաքանչիւր զաւառներու մէջ կառուցեր են վաղ ժամանակէ : Ասոնցմէ շատերը դեռ անլոյս եւ անճրագ կը կենան խիստ սակաւուց մէջը քանի մի փոքրալոյս դպրոցական ճրագները վառիլ սկսերեն : Տարօնոյ բազմաթողովուրդ երկրին համար Մշոյ սուրբ Արապետի վանք, հին մատենադարան Առաքելոց վանքը եւ Յովհաննու վանքը ինչպէս կիմանամք, որ ժամանակէ մի իւրիւր այդ յիշեալ վանորէից մէջ Ժառանգաւորաց դպրոցներ հաստատուած են : Տիգրանակերտու Հայոց համար բարձրահայեաց Աստուածածին : Ճոփաց նահանգը չորս վանք ունի . որուն համար կ'ընեմք սրտի ուրախութեամբ, թէ Տիգրանակերտցի արժանազով Մկրտիչ վարդապետ անուանակից եղբայրն մեր նոր մոմին ծայր վառերէ . կ'մաղթեմք, որ իւզաբերից մոմին չափ լոյս ծաւալելով նոյն փոքրիկ գաւառը լուսաւորէ : Բաղիշոյ սակաւութիւն ժողովրդոց համար հինանուն Ամրտօլու վանքը . որ քանի մի նշանաւոր եւ ընտիր եկեղեցականաց դաստիարակ հանգիստացաւ երբեմն : Բարձր Հայոց Արմոյ նահանգին մէջը

կայ սուրբ Լուսաւորչայ վանքը . Բասենոյ վանքը . Արաշկեր-
սու գաւառին մէջը Եփրատին եզերքը բազմադարեան
կառուցուած սուրբ Յովհաննու վանքը, որ Մկրտարան եղև
սուրբ Տրդատին եւ հնգեառասան բլուր Ժողովրդոց :

Փոքր Հայոց մէջ Սեբաստիոյ սուրբ Նշանայ վանքը,
Մարգուանոյ սուրբ Աստուածածնայ վանքը, Եւգրիւոյ
(Թօղաթ) Յովակիմ Աննայի վանքը . Անն եւ Արապկեր
ենչ վանքեր կան չեմ գիտեր . Տրապիզոնի Հայոց համար
Ամենափրկչի վանքը, որ բաւական կալուածներ ունի :

Հասնենք մինչեւ Ուլիկիոյ սահմանը, Սոյ Թագաւորա-
շէն Վաթուղիկոսարան եւ ընդ հանուր Ուլիկիոյ երկրին մէջ
գտնուած վանքերը, որոնց աշտանակներուն ճրագները, այն
ընտիր ընտիր շնորհալի եւ մատենագիր վարդապետներ չէ-
թէ միայն Ուլիկիոյ եկեղեցիներ լուսաւորեցին, հապա նու
ցա պայծառ ճրագներուն նշոյլ ողջ Հայաստանին տունը
լուսաւորեց : Չմոռնանք Սեսարիոյ նահանգին համար
հռչակաւոր սուրբ Վարապետի վանքը, նորա դրացի սուրբ
Դանիէլի վանքը եւ Թումարզայի վանքը :

Դառնանք գտնք մեր վաղաւորական աշխարհը, որուն
բազմաթիւ վանքերէն դեռ մէկ քանիքն մէջ նոր սկսերեն
աղօտալոյս ճրագներ վառիլ :

Լսեցիր, ազնիւ ընթերցող, թէ մեր աշխատասէր Նախ-
նիք որչափ ճրագակալ աշտանակներ կանգներ են Հայաս-
տանեայց եկեղեցին եւ իւր զաւակները լուսաւորելու հա-
մար : Բոլոր այս աշտանակներէն ցոլացան այն լուսաւորեա-
լաւաւիղներ, այն հանձարաւոր իմաստասէր մատենագիր
վարդապետներ :

Միայն աշտանակներ պատրաստ են, իւրն ալ պատրաստ,
միայն աշխատութիւն եւ վասօղ ձեռքը կ'պակտի . եթէ իս-

պստ չիկայ, աղաչենք որ տայ Աստուած. եթէ հազուադիւր
է, որոններ ու գտնենք. եթէ վհատերէ, քաջալերենք եւ
յուսադրենք. որպէս զի դոցա ձեռքով շիջած ճրագներ կըր-
կնն անգամ վառին եւ մեր հայրենեաց շինութեան ամուր
եւ հաստատուն հիմն ձգուին այդ յիշատակեալ վանորէից
մէջ, այսինքն իւրաքանչիւր վանից հասոյթին համեմատու-
թեան չափ շրջակայ կամ թէմական գիւղերէն ժառանգա-
ւոր աշակերտներ հաւաքել նոյն դպրավանից ծոցերը, աւեր-
ւի որբ եւ անխնամ աղաքները. որպէս զի Ազդն իրենց իւ-
րեւ բարերար հայր ճանաչելով, անձնանուէր հաւատար-
մութեամբ ծառայեն Քրիստոսի եկեղեցոյն. կամ իբրեւ
քաջ Հովիւ Եզիսկրպոսական իշխանութեամբ, կամ իբրեւ
Վարդապետ Աւետարանին քարոզութեամբ, կամ իբրեւ
Քահանայ Ժողովրդեան մեղքերուն քաւիչ հաշտարար Պա-
տարագին միջնորդութեամբ. եւ կամ իբրեւ Վարժապետ
եկեղեցւոյ մանկանց դաստիարակութեամբ :

Եկեղեցւոյ մշտնջենաւոր քաղաքականութիւնը շատ վը-
սեմ եւ բարձր է աշխարհիս յողորդ ու խախուռ քաղա-
քականութենէն. նորա հիմը Յիսուս դրաւ եւ վերայի շէնքը
մինչեւ երկինք բարձրացոյց, այս պատճառաւ եկեղեցին ան-
բաժանելի միութեամբ հաղորդութիւն ունի երկնից բա-
ղաքս կանութեան հետը, ինչպէս Պօղոսին պատգամն ալ
յայտ կ'առնէ, թէ «Մեր քաղաքականութիւն յերկինս է» :

Եկեղեցին Աստուծոյ սաւնէ. Աստուծոյ տան վայելչու-
թիւն հոգեւորապէս դերագանց է աշխարհի բոլոր վայել-
չութենէն : Դաւիթ իւր Թագաւորութեան եւ զահին
փառքը թող կուտայ եւ կասէ միայն «Տէ՛ր, սիրեցի զվա-
յելչութիւն տան քո» : Ո՛ւր է նախնի Հայաստանին Ա-
ստուծոյ տան վայելչութիւն, ո՛ւր են այն լուսապայծառ քահ-

երը, որ ամէն վիճակային եկեղեցւոյ մէջ կ'փայլէին . այն անձնադիր շովիւններ, որ իրենց հօտին վերայ կ'մեռնէին . ինչ որ են այն Աւետարտնի պատգամախօս հրաշաքարող Վարդապետներ, որք հոգեւոր մխիթարութեամբ տառապեալ ժողովուրդը կ'մխիթարէին . ինչ որ են այն Աստուծոյ սեղանին մշտապաշտօն քահանաներ . ահա ասոնք էին երբեմն Աստուծոյ տան իսկական վայելչութիւններ : Չեմ' յիշեր այսօր մեր հայրենի եկեղեցւոյ բուրաստանին զարմանազան փառքերը, որով երբեմն իբրեւ ծաղիկ բացուած կ'բուրէր անուշահոտութեամբ : Աւաղ, ժամանակի ժանտ խորշակներէն թառամեցան թափեցան ծաղիկներ, կորեցաւ անուշահոտութեան բուրումն :

Հալի, թէ կ'սիրես հայրենիքդ, ոտքով եւ այցելութեամբ շրջիր բոլոր Հայաստանի սահմանները . դիտէ, տես աչքիդ առաջ ինչ ողբալի տեսարաններ կ'բացուին . եկեղեցւոյ դաշտեր Ափրիկէի ծարաւոտ անապատ դարձեր են :

Ո՛ր տխուր վանական աղբիւրներն էին երբեմն Հայոց դաշտերուն ջուր բաշխող, ցամաքեցան աղբիւրներ, այսպէս դաշտերն ալ ծարաւ մնալով չորցան, ու տակաւին մնացած կանաչ բողբոջներն ալ գուցէ հեռո՛ք հեռո՛ք չորանան, եւ մեր ծաղիկաւետ բուրաստանին տեղը անապատ դառնայ . ո՛հ . . . Գուշակէ սիրելի ընթերցող, Եսայեան բարբառ Հայաստանին համար երբ պիտի լսուի «Ուրախ լիւր անապատ ծարաւի (Հայրաստան) . զի ես տայ ջուր ի ծարաւոտ երկրի» .

Հայկականց մնացորդ չորս միլիոն ժողովրդոց խիստ փոքրիկ մասն են քաղաքաբնակ, որք միայն կարծեմ Եպիսկոպոսի, Վարդապետի կամ քահանայի երես կտեսնան եւ մեծի պահոց կամ տօնական հանդէսներու օրեր կ'ընեն փոքր իշատէ բեմերուն վերայ հոգեւոր մխիթարութեան ձայններ

իսկ մնացեալ եռապատիկ ժողովրդոց մասն՝ որք գրեթէ բոլորն
 ալ դիւղարնակ են. եթէ մէկը գթոտ աչքով իրենց վիճա-
 կին վերայ նայի, կ'տեսնայ զիրենք ամենայն կերպ թշուա-
 ռութեամբ լի. աղքատութիւն, չքաւորութիւնը գրեթէ
 իրենց համար սեփական է. թող տանք աշխարհի մէջ քա-
 շած ապերժանիկ կեանքը. ո՞վ է վճռեր դոցա համար, որ հո-
 գեւորական հարստութիւնէն կամ մխիթարութիւնէն ալ զուրկ
 մնան: Երջինք բոլոր Հայաստանի մէջը՝ կ'տեսնանք շատ
 տեղ ոչ քահանայ ոչ պատարագ, ոչ ժամերգութիւն,
 ոչ հանդէս եւ ոչ իսկ Աւետարանին: Աստուածաբարաւ
 ձայնա «Տէրն մեր Յիսուս Բրիստոս ասէ», Զարմանք, Պո-
 ղոսի զրուցածին հակառակ, առանց լսելոյ առանց իմանա-
 լոյ առանց քարոզութեան կ'հաւատան եւ այն բոլոր ուսմ-
 կութեան մէջը կ'գտնես շատ անգամ երկիւղած Աստուա-
 ծապաշտ յիմար ընտրեալներ: Ասրժեմ թէ սուրբ շնորհաց
 վարժապետնէ միայն, որ նոցա թանձրացած սիրտը դաստի-
 արակելով՝ հաւատք կենդանի պահերէ: Այսէ ահա աժօթ
 մեծ եւ դատապարտութիւն հոգեւոր պաշտօնէիցս: Լաւ
 մտածէ ու մի ապշիր, ազնիւ ընթերցող, հասկցար արդեօք.
 Թէ ի՞նչպէս վանորէից աղբիւրներուն ակներբ խցուելով այս-
 պէս դիւղական դաշտերուն ծաղիկներ թուովեցան: Յիրաւի
 հոգեւոր մխիթարութեան աղբիւրներուն ջուր կտրած է իս-
 պառ վանքերու ակներէն. բայց գիւղացւոց աղբիւրները ա-
 ռատ կ'վազեն. այսինքն պտղիւն տուրք առատապէս կ'վճա-
 րեն նախնի սովորութեան համեմատ: Ո՞ր իրաւունքն է
 այս, արդեօք Պողոսին տուածը, սեղանին բարիքներն առատ
 առատ վայելել առանց պաշտօնի կամ ծառայութեան:
 Հաւատացելոց մէջը հաւասարութիւն կայ, խտրութիւն չի
 կայ: Յիսուսի աչքին առաջը մի եւ նոյն են շինական եւ

քաղաքացի հաւատացեալ : Ո՞ւր եւ արդարութիւն , դու վճռէ այս դատաստան . ի՞նչ իրաւունք է արդեօք որ շինական ժողովուրդը քաղաքացի ժողովրդոց հետը մի եւ նոյն հոգեւոր մխիթարութեան հաւատարութիւն չունենայ . մինչդեռ նոքա եկեղեցական սուրբերուն բռնկողովի տանին եւ կարծեմ քաղաքական տուրքերն ալ իրենց ուժէն վեր կրկնապատիկ կ'վճարեն : Եւ թէ քանի մի երեւելի վանքերը դեռ կանգուն կիցած են ոտքի վերայ . այդ եւս դարձեալ գիւղական ժողովրդոց շնորհքն են :

Ուրեմն պարտական է եկեղեցական կառավարութիւն դոցա համար մեծ հոգածութեամբ տնօրէնութիւն առնել :

Գիւղաբնակ չայոց թուոյն համեմատ եկեղեցական պաշտօնէից թիւը խիստ սակաւ է , գրեթէ երեք հարիւր անձին չկարծեմ թէ մի քահանայ հասնի . այսինքն հունձ շատ , մըշակ սակաւ : Ուստի Տիրոջ աղաչեւէն ետքը , ձեռք զարնենք Մշակներ ճարել . չայոց թափառական ոչխարները ժողովող հովիւներ դռներք , ուր տեղ , դարձեալ վանքերու ծոցը :

Հին Հայաստանի անձնագիր հովիւները Աստուած երկինքէն չի զրկեց , հապա նոյն վանքերու մութ խորշերէն ժամանակ ժամանակ դուրս հանեց . Հայաստանի այցելուն Աստուած նոյն է , ոչ կ'հնանայ ոչ կ'ծերանայ . բայց կ'թուի ինձ որ Հայաստանի հոգին եւ սիրտ հնացեր է . պէտք է մեր սիրտը նորոգենք , մեր աղաչանաց ու պաղատանաց ձայն մինչեւ երկինքը հասնի . առանց երկմտութեան հաւատանք որ Աստուած չայոց ժողովրդեան աղաղակներուն ձայն պիտի լսէ . հունձերուն համար Մշակ , ոչխարներուն համար քաջ հովիւ . բեմերուն համար Վարդապետ , սեղանին համար Քահանայ շնորհ :

Կարծեմ, խոհական ընթերցող, բաւական համոզուեցար .
 Թէ հայրենի շինութեան հիմն եկեղեցիէն սկսելու է . Թէ
 վանորէից աշտանակներու շիջած ճրագները վառելու է .

Գլտեմ պիտի տարակուսիս եւ վհատութիւն տիրէ մըտ-
 բիդ վերայ, Թէ ո՞վ պիտի հոգայ այդ մասին, ո՞ր ձեռք պի-
 տի աշխատի այդ հարկւրաւոր տարիներէ ի վեր շիջած ճը-
 րագները վառելու : Հաւատա՞մ, մի լինիր անհաւատ . Նա,
 որ Երուսաղէմի ջրհորին մէջը զոհի սեղանոյն կրակը կեն-
 դանի պահեց . նոյն դարձեալ Հայաստանի մարած ճրագ-
 ները կրկին լուսաւորելու փոքր փոքր կայծեր Հայոց երկրի
 անծանօթ ջրհորներու մէջը պահելու է : Ո՞վ գիտէ, որ մի հը-
 րաշքով այս կայծերը դուրս կ'ելլեն կ'բորբոքին եւ կ'վառեն
 անյոյս ճրագներ, կ'տեսնայ Հայաստան եւ կ'զարմանայ :

Իայց ինչ պէտք է անծանօթ կամ պահուած կայծերուն
 սպասենք, որ մինչեւ դուրս ելնեն . մի Թէ պատրաստի ջա-
 հեր չի կ'ան այդ ճրագները լուսաւորելու համար :

Այո, Թող ձեռք պարզէ Այրարատէն ընդհանուր Հայ-
 րապետն ամենայն Հայոց, որուն համար կ'վկայէ բոլոր Հայ
 բերան՝ Թէ եկեղեցին կ'սիրէ եւ նորա պաշտպանութեան
 համար բոլոր ճիգն կ'Թափէ արտաքին ոսոխներուն դէմ .
 ապացոյց իւր գրաւոր հարուստ երկասիրութիւններն են :

Թող ձեռք երկնցնէ նմանապէս դէպ ի Տաճկաստանի
 վանորայքը հանրական Պատրիարքն Տաճկաստանի Հայոց .
 ինչպէս որ Ազգային Սահմանադրութեան մէկ յօդուածն
 ալ այս մասին առանձին տնօրէնութիւններ ունի :

Թող շարժին վիճակաւոր Եպիսկոպոսներ իբրեւ գործուն-
 եայ մատունք այս երկու զօրաւոր իշխանական ձեռաց .
 եւ ահա քիչ ժամանակի մէջ Հայաստանի շիջած ճրագներ
 կ'վառին, եւ այն նշանաւոր վանորայք մէկ մէկ պայծառ

կղերանոցներ կ դառնան. Մեարովայ ոսկեդարեան մատենադրութեանց շնորհքը նոյն վանորէից վերնատունէն հրեղէն լեզուի նման կ'ընայ Հայոց զաւակներու պիտուն, եկեղեցին կ'պայծառանայ, տգիտութեան սոսուերին տակընստած ժողովուրդը լոյս կ'տեսնայ. այն սուրբ մենաստանաց ծոցէն կը ծնանին անձնադիր հովիւները. սուրբ Գրիգորի փարախէն ցրուած ոչխարները կ'ժողովեն դարձեալ հայրենի եկեղեցւոյն դաւիթը : Ահաւասիկ ասով կ'հաստատուի հայրենեաց շինութեան նախադիր հիմն. այն հիմն, զոր սուրբ Աւետարան կուսուցանէ հաստատուն վիմի վերայ դնել :

Եւս է ահա առաջին զօրաւոր դեղը Պրոպոսիկէ աւազանին քով ինկած անօգնական անդամալուծին անձին բժշկութեանը. այսինքն մեր խեղճուկ Հայաստանին անտեղունջ ժողովրդոց այժմեան ներկայ թշուառ վիճակէն ազատութեան ճարը. այս է նաեւ մեր հայրենի շինութեան սկզբնաւոր հիմնարկութեան ճարտարապետական ձեւ. եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ խրթնացած բեմին բարեզարդութիւնը. կ'մնայ մեզ միւս թերթին մէջ խափլ ժողովրդական դպրոցին վերայ :

ՀԻՐԻՄԻ ՆԱԽՆԵԱՅ

Որչափ ըղձալի եւ նուիրական եղած է այս դարուս մէջ նախնեաց յիշատակ եւ ինչ գերազանց ներգործութիւն կընծայէ Հայրենասիրաց սրտին :

Սեր ազգին մէջ մանաւանդ. ամէն տեղերէն, ամէն

բերանէն եւ ամէն սրտէն բաղձանք ու փափագ կ'ըլանայ. ամէն Անձն « Հայրենիք Հայրենիք Նախնիք Նախնիք » կ'կանչէ սիրով, կ'հառաչէ կարօտով մը : Եւ այս հոգին երախտագիտութեան ծնունդն է որ լուսաւորութենէն յըղացանք :

Այնչեւ գիտէինք կարդալ ու գրել (երսուն քառասուն տարի յառաջ), գրեթէ եւ ոչ գիտէինք Հայրենիք, ոչ կ'ճանաչէինք մեր Նախնիք. գի'նոցա առաքինի եւ անմահ յիշատակներ մատենագիր պատմութեանց մէջ կային գրուած. որոնցմէ շատ քիչ մարդ կարօղ էր լոյս առնել, եւ այն յոյժ սակաւ ու մթին. ասել կամիմ, քանի որ ընթերցանութիւն կամ ուսումնասիրութիւն ընդ հանրացած էր մեր ազգի մէջ, եւ ոչ Նախնեաց յիշատակ այնչափ ըզգայի եղած էր :

Իսկ այժմ՝ գոհութիւն Աստուծոյ, կ'տեսնամք տաս տարեկանէն մինչեւ երեկոյեցեալ ծերունի Հայն, թէ եւ քանի մի բառ կ'որդալ գիտենայ, սիրալառ սրտիւ կ'յիշէ կըյարգէ Նախնեաց պանծալի անուն. ո՛հ եւ կ'խնդրէ նոցա անմահ յիշատակներ :

Թերեւս ամէն Հայ սիրտերուն թարգման լինելով այն ծերունի Նահապետ, իւր սրտագորով աշխոյժ երգերու մէջ՝ դէպի Հայաստան վառուած իւր բանաստեղծութեան քաղցր հոգեով հայրենասիրական քնարի թերեր կ'հարկանէր եւ կըերգէր :

« Ո՛վ դու ի վաղուց մոռցուած հայրենիք »

« Ո՛վ դու իմ սրտիս անմոռաց տեղիք » :

Նախնեաց յիշատակներ այնչափ մեծ արդիւնք ունին, որ ազգութիւն այնո՛ւ հաստատ կ'մնայ, որ ազգաց մեռելութիւն այնո՛ւ կ'կենդանանայ, Նահատակաց հոգիք այնո՛ւ

կը զօրանան, եւ Հայրենեաց վերանորոգութիւն այն անգէն կը յառաջանայ : Ասոր համար, շատ բարբարոս խորամանկ բռնաւորներ երբոր ազգ մի բնաջինջ առնել կամ ազգութիւն ուրանալ տալ ուզէին, նախ այն ազգի մէջ եղեալ գիրքերը կ'այրէին, կարգացօյններ կ'սպանէին . Նախնեաց շիրիմներ կ'քանդէին . եւ այն ազգի Դիւցազանց, Նահապետաց, Թագաւորաց եւ Քաջաց պատուական ոսկորներ կ'փշրէին կամ կ'վառէին : Նախնաշէն դաստակերաններ, բերդեր, դղեակներ, սուրբ եկեղեցիներ կ'աւերէին, եւ բոլոր նշանաւոր տեղեր ու շէնքեր կ'ոչնչացնէին . որով եւ ազգի մէջէն իսպառ կ'անհետանար այն հայրենասիրական կամ ազգասիրական սրբազան զգացմունքն ու հոգին, եւ ապա կը սկսէին խեղճ ժողովուրդը գերել, տանել, կամ դարձուցանել իրենց ազգութենէն :

Այսպիսի դառն օրինակներ շատ անգամ կրած ունի մեր թշուառ Հայաստան . ինչպէս է ազգիս անիշխանութեանց ժամանակներ, ուրայօղ Մեհրութանին արածներ, Ռուբինեանց տէրութեան վերջանալուն օրեր, Լանկեթամուրին չար արիւն ձեռքեր . մանաւանդ խորամանկն չարեաց Շահ Աբաս, թէ ինչպէս այնչափ չարչարանօք խեղճ Ջուղայեցի հայեր Սպահան գաղթական տարած ժամանակ, կ'հրամայէ որ յոցա բոլոր շէնքեր կ'ործանեն այրին . եւ որովհետեւ կուզէր որ Հայեր կենդանի հասնեն իւր երկիր եւ այն տեղեր բնակութիւն անեն . մտածեց որ Էջմիածին քակէ, եւ նորա տաճարի հիման քարերը հետ տանէ այն կողմ Էջմիածնայ ձեւով մեծաշէն եկեղեցի շինէ . որպէս զի իւրեանց յիշատակը իւրեանց առաջն ունենան եւ սիրտերնին կտրի հայրենիքէն :

Որչափ այսպիսի բարբարոսներ մեր Նախնեաց շիրիմներ

քակեցին, այն նուիրական պատուելի ոսկորներ հանին այրեցին, այնչափ ամուր բերդեր, երեւելի քաղաքներ, սուրբ վանորայք եւ եկեղեցիք ողջ քարու քանդ սրին, այն մեր աշխատասէր Նախնեաց ոսկեգլխ մատեաններ որչափ այրեցին, եւ որչափ բեռներով գնաց ու անյայտուցաւ Լանկեամուրին չարամտութեամբ. լաւ եւ ոչնչացաւ :

Ո՛հ, չարաչար յիշատակ :

Թող տալով ուրիշ անգամ խօսիլ ընդհանրապէս մեր Նախնեաց յիշատակներ, միայն մեր Նահապետաց, Դիւցազանց, Թագաւորաց եւ երեւելի Իշխանաց շիրիւմներու վերայ մի քանի խօսք անենք :

Մեր Հայաստան աշխարհ խկզբանէ ընդհանուր ազգաց եւ մարդկութեան մէջ հաւատար քաջութիւն, հաւատար դորութիւն, թագաւորութիւն, իշխանութիւն, դիւցազնութիւն եւ այլ այսպիսի նշանաւոր կատարելութիւններ ունեցած է, թերեւս եւ շատ տեղ առաջին պատիւ ստացած է. որպիսի են Հայկ, Արամ, Պարոյր, Տիգրան, Վաղարշակ, աշխարհակալ ու յաղթող Արտաշէսներ. միւս Տիգրան. Արգիշտի, Տրդատ, Վռամշապուհ եւ այլն, որոց օրով եւ որոց ձեռքով մեծամեծ ու երեւելի գործքեր եղած են : Սակայն ինչ որ միւս ազգեր կամ Ժողովուրդ իւր դիւցազունքը պատուեր է, մեր Հայաստան այդ մասին պակաս է թողուցեր : Մեր անմահ անուն Նախնեաց գործքերը, դիւցազնական արիւթութիւններ, յաղթող անխառն հոգիք, այն իրաւասէր ու վեհ սիրտեր եւ ուրիշ աննման ձիրքերով դարդարեալ անձանց յիշատակ միայն մագաղաթներու վերայ կարօլ ենք տեսնալ. եւ եւս իւրեանց շուրջ եկած, բրանած, ու արիւն թափած տեղեր կ'յիշեցնեն մեզ նոցա ցանկալի կենցաղավարութիւնը :

Հայոց ձոր, Հարք գաւառ, Հայկազն դաստակերան,
Գերեզմանք*, Հայկալանք**, Աղթամար***, Արմաւիր,
Արտաշատ, Վաղարշապատ, Վան, Մասիս, Երասխ եւ այլ
այսպիսի նշանաւոր տեղեաց անուններ. սոքա են միայն, որ
Նախնեաց աշխարհաշէն եւ մեծ հողւոյն անհամեմատ
ծիրքեր կ'հռչակեն :

Ի այց իմ եւ բոլոր հայրենասիրաց ամենըղձալին է, որ
նոցա գերեզմանը մի անգամ ողջունէինք. այն հայրենեաց
փրկարար ոսկորներ համբուրէինք. նոցա վեհ ճակատ, նոցայ
հաստաբազուկ ու լայն թիկունք, նոցա հակայտիպ լանձանց
կազմուածքը գոնէ գերեզմանին մէջ չոր դիակներուն վերայ
դիտէինք. ո՛հ, ըղձալի է իմանալ թէ ի՞նչ կերպ եւ ի՞նչ տեղ
թաղուած են :

Արդեօք մեր նախնիք պակաս քան զԱբուլէս, պակաս
քան զհռովմայեցի կիսառսապել դիւցազունքը դիւցազնա-
ցան. ի՞նչ էին Սիղդային, Պոմպէոսին, Կեսարու եւ այլ հռչա-
կեալ քաջաց արարքներ, սոսկ կատաղութիւն եւ անգթու-
թիւն. բայց մեր յաւերժայիշատակ նախնիք ըստ տեղւոյն
գէտէին զսպել ու չափաւորել իւրեանց սուրբ գիտէին
խնայել եւ ներել թշնամոյն. աւելի ուրեմն բարոյապէս
եւ արիապէս արժանի էին բարեաց եւ փառաց ոսկեզօծ
արձաններ ունենալ իւրեանց շիրիմներուն վերայ, փառաւո-
րութեամբ պատուել նոցա նուիրական ոսկորներ, դիւցազ-

* Հայի պապերաւորն Գէղ :

** Վան իւմ օթեվան. Հայկայ. Վան Խաղախի պարսպից Գորս
հայաբնակ Բաշիմէ անուն է :

*** Ասպ յաղթեալ իւմ յաղթեցաւ Մար, այդին Բէլ. իշի է
Վանայ ծովուն մէջ, որ ի նախի Վախիւղիոս :

Նաբան գովեստներով արձանագրել հռչակել եւ յաւիտեան պահել ու պսակել նոցա արարուածներ . եւ ահա սոսախի վսեմ յիշատակներով քուցէ կարողանայր մեր հայրենիք ըմբռնել գրկել եւր ծոցին մէջ այնչափ դաղթեալ եւ կորուսեալ ազգայինք :

Ինդ հակառակն՝ Թող զարձան, Թող զփառաւորութիւն շիրմաց . խնդրենք, ուր եւ տեղիք շիրմաց, ուր է նշան գերեզմանաց . հողին վերայ խնդրել աւելորդ կերեւի ինձ, այլ միայն մագաղաթներուն ծոցն եւ մնացեր . ո՛հ ժամանակի դառնութեան եւ յիմարութեան :

Արդեօք եւ որչափ երախտապարտ եմք այն Սրբազան ծերունի Խորենացւոյն . որ միայն պատճառ եղեւ այն մագաղաթներ գոնէ ազգային լեզուաւ իլոյս հանելու . ապա թէ ոչ, աննշան եւ անգոյ ազգ մի կ'ձեւանայինք անշուշտ առանց նախեաց . անարմատ . ծառ, ուստի եւ անհաստատ :

Պատմութիւններ կ'կարդանք, որ Հայկազանց իշխաններ կամ Թագաւորներ Արմաւիր կ'նստէին . Արշակունիք՝ Դուին ու Արտաշատ քաղաքներ . Բագրատունիք՝ Անին . Ռուբինեանք՝ Սիս . քայց այնինչ նոցա մահը կ'կարդանք, շատ տեղ սոսպէս միայն կ'լիշեն, « Մեռաւ Արամ, Թողլով զինքն անուրիւն որդւոյ իւրում Արայի » : Այլ թէ ուր տեղ եւ ի՞նչ հանդիսով Թաղուեցաւ, կ'լռեն :

Իայց մեք միթէ պիտի տարակուսիմք , թէ անշուշտ մեծամեծ ու փառաւոր հանգէտներ եղած են եւ թէ իւրեանց հստած քաղաքներու կամ բնակած տեղերուն մերձակայքը անպատճառ պիտի Թաղուած լինին, սակայն աւաղ որ կամ Թշնամեաց ժանտ ձեռքէն, կամ Ժողովրդեան նուազութենէն ստրկութենէն հետեւաբար աննշան դարձած են մեզ, կամ ինչպէս յառաջն ասացինք, քանդեր ու

ապականեր են բռնաւորաց ձեռքեր :

Արշակունի թագաւորաց շիրիմներ Դարանաղեաց գաւառին մէջ Երզնկայու մօտ Անի բերդին եւ Թորդանի մէջ եղած են . որոնց շատերը արդէն ուրացող Մեհրուժաւ նէն կ'ողորպտուեցան . եւ այն յարգելի ոսկորներ ի գերութիւն տնքաւ չարն :

Ուրբինեանց վերջին թագաւոր Լեւոն, որ կենօք թշուառ՝ բայց յետ մահուան գոնէ արժանացաւ նշանաւոր շիրիմ ու փառաւոր արձան իւր վերայ ունենալ . թէպէտ օտար , բայց իրաւասէր ազգիմը մէջ . թէպէտ հեռաւոր , բայց լուսաւոր քաղաքիմը մէջ . այն է Գաղղիացւոց Փարիզ մայրաքաղաք :

Մեր այս թագաւորաց կամ երեւելի անձանց կարգին կ'համարուին նաեւ Արծրունեաց թագաւորները , որոնցմէ յետին եւ դժբաղդն Սենեքերիմ . որ ինչպէս պատմիչներ եւս կ'վկայեն Մեթատիայ գաղթական գնալով , այնտեղ կտակ կանէ իւր որդւոյ , որ զինք Վարազայ վանքը տանեն թաղին . եւ նոյն իւրեանց հետ տարած Վարազայ Աւագ սուրբ Նշանն եւս կրկին իւր տեղը դարձուցանեն :

Այս ստոյգ է որ նորա գերեզման արդէն Վարազայ վանիցս սուրբ Գէորգ տաճարին յաջակողմեան դապը , իւր տիկին Խուշուշ թագուհւոյն եւ Գետադարձ Պետրոս հայրապետին հետ մէկ տեղ էր : (Գէա Արծր-ի Վասպուր-իւն հապոր Բ . Փեթրոս . 1858) : Բայց զրեթէ անշուք եւ անփառունակ կ'պահուէր :

Արդէն շատուց ի վեր կ'փախաբէինք որ օր մի նորա գերեզման շրեղացուցենք , կամ իւր խոր ու խոռոչ դրու թեհէն բարձրացուցենք : Անդեալ անգամ օգոստոս 24ին , հայր Արծիւ մեր փառադանաց համեմատ հրամայեց , որ

ձեռք զարկինք նոյն գերեզմանի վէմը բարձրացուցել եւ գեղեցիկ ու կանոնաւոր կերպարանք մի տալ :

Ինչ ուրախութիւն, մանաւանդ թէ հոգի մի իջաւ մեր ամենուս սրտին մէջ, այն ինչ Ժառանգաւոր եղբարքս խմբովին կաշխատէինք, եւ ահա այն պատուական գլուխ եւ ոսկերք նորին Մենեքերիմայ մեր ըղձակաթ աչաց երեւեցան. ո՛հ, թէ ինչ ազգեցութիւն ներդործեց մեր մատաղ հայրենասիրաց սրտին մէջ, անկարելի է պատմել. որք ուրոյն ուրոյն ջերմեանդ շրթամբ համբոյր կ'նուիրէինք նորին նշխարաց, զինչ հապա եւ Արծուոյ ազգասէր հոգին. ո՛հ. ճշմարիտ կ'սօսիմ որ իբրեւ զանձ անգին եւ քան զզանձ մեծագին գիւտ մի այս ոգեւորեց առ հասարակ մեր ամենեւեցուն սիրտը :

Մի կանգուն հազիւ խորութիւն ունէր հանգստեան գիրքը եկեղեցւոյ յատակէն. արդէն իւր գերեզմանի կախաւ ըիջ վէմը հինգ ու կէս օտնաչափ երկայնութիւն ունէր, բայց գլուխն վիմի երկարութենէն մի օտնաչափէն աւելի գուրս էր, եւ թէ գլխոյն գանգը, եւ թէ բազկաց ու սրունդներու հաստութիւն եւ երկայնութիւն զարմանալի տարբերութիւն ունէին հասարակ մարդոց հասակէն, յայտնի կ'երեւէր նոցա վերայ վեհութիւն, հսկայութիւն. եւ խոհականութիւն իւր մեծ ճակտի վերայ :

Կ'կարծէինք որ, Սեբաստիայէն մինչ 'ի Ատրազ բերած են՝ 'ի հարկէ զմուսպատ եւ զարդարուած դադաղով պէտք էր գանայինք. ինչպէս որ վայել էր թագաւորաց կամ իշխանաց. բոլորովին ցուրտ եւ խոնաւ հողին մէջ տեսանք զինքն, որոյ սոկորնիւն եւս աեղ տեղ նոր փռութեան նըշաններ ունէին, տարակոյս չեղաւ մեզ ամենեւեւին, քանի որ գիտէինք քանիցս եւ քանիցս Ատրազս Վարդայ վանք աւարի եւ

կողովուրդը եղած է բարբարոս Բրդաց. անշուշտ եւ այս գերեզմանին ձեռք զարկած լինին. կամ սուրբ Գեորգ տաճարը, որ Հայոց ՌՃԽ Թուսկանին նորոգուած է, Կուցէ այն ժամանակ բացած լինին. արդէն ոսկորներու շարք եւս տեղ տեղ շփոթեալ տեսանք, եւ քանիսը պս կաս. զորօրինակ ձեռաց մատները եւ այլ այսպիսի մանր կտորներ ոտից մօտ Թաղուած էր. կուրծքի ոսկորներ ցրուեալ կգլու նայինք, միայն գլուխ, բազուկներ եւ ոտից սրունքներ կարգաւ դրուած էին :

Լրժան էր որ գանգի եւ այն հսկայածեւ ոսկերաց չափը ճշգրութեամբ առնուէր եւ այս կարգի մէջ հրատարակուէր. սակայն ինչպէս յայտնի է, մեր Արծաւ տպարանի եւս կտկարանայ այսպիսի բաներ պատկերի առնել փորագրել եւ հրատարակել :

Յնծութեան նաւակաւորս եղաւ մեզ այն օր, խնդաց բոլոր Վարազ այս շնորհաւոր եւ նշանաւոր հանդիսին վերայ, զուարճախառն տրտմութեամբ ամփոփեցինք կրկին այն սրտուական ոսկորներ իւր հանգստարանին մէջ, բարձրացուցանելով շիրմին դիրքը եւ ըստ չափու զարդարեցինք նորա վէմը : Ամենեքեանս զմայլած եւ վառուած այս հողա-կրկիտ շիրմին վերայ, սիրտերնիս զանազան զբացմամբ լըցեալ սկսան եռալ եւ առանձին առանձին երգեր յօրինել, որոնցից մէկն հետեւեալ Թուով պիտի հրատարակուի :

Ուրիշ անգամ եւս առիթ կունենամք այս եւ այսպիսի նիւթերու վերայ խօսիլ. եւ որչափ կարող եմք, կաշխատիմք տեղեկութիւններ ընծայել հայրենասէր ընթերցողաց. առ այժմ Թող բաւական համարուի այսչափս :

Գ. Սրբանձառանց.

Աշակերտ Ժ. Վ. Վարդապ.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՄ

ԳՈՐԾԱԿԱԼԻ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ .

ՎԱՆ . Գ . Մկրտիչ Տ . Ատմեան ,

ԲԱՂԷՇ . Գ . Տիգրան Ապագչեան Պօլսեցի ,

ԽՈՒՇ . Աղա Վարդան Մամիկոնեան ,

ԽԱՐԻՆ . Խաչատուր Խան Տ . Ներսիսեանց ,

ՏՐԱՊԷՉՈՆ . Գ . Ստեփան Մ . Եսկոմբեանց ,

ՊՕԼԻՍ . Ղեւոնդ վարդապետ միաբան Վարդապ .

ՏՓԽԻ Ս . Գ . Համբարձում Էնֆիաճեանց հրատարակիչ Սե-
ռուկ Հայրց աշխարհի պատուական ամսագրոյն . եւ Գ .
Գարեգին Մուրատեանց .

ԳԱՆՁԱԿ . Գ . Ներսէս Աբրահամեան .

ՂԱՐԱԲԱՂ . Ընթերցասիրաց Թանգարան ,

ԱՂԵՔԱՆԴՐԱՊՕԼ . Սիմէոն Սարկաւադ Օրէնստայց
Սկիբունի ուսումնարանին ,

ՆՈՐ ՊԱՅԱՉԻՏ . Աղա Բարսեղ Երծրունեաց ,

ԵՐԵՒԱՆ . Գ . Զաքար Տ . Յոհաննէսեան ,

ՆԱԽԶՈՒԱՆ . Մ . Մկրտիչ Թուլեան ,

ՊԵՐԻՆ ԱԳՈՒԼԻՍ . Գ . Գասպար Աշխենեանց ,

ՆԵՐՔԻՆ . — Ուսումնասէր Տ . Եսկոմբեանց Տ .
Անդրէասեանց ,

ԴԱՒԻԺ . Մատթէոս Նազարեանց եւ Յոհաննէս Շիւանց

Ղարաբաղցի վաճառականք ուսումնասէր Պարոնայք .

ՍԱԼԱՄԱՍ . Աղա Պատու Արղումեանեան .

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ՆԻՒԹՈՅ :

• 300-400-500-600-700-800-900-1000-1100-1200-1300-1400-1500-1600-1700-1800-1900-2000-2100-2200-2300-2400-2500-2600-2700-2800-2900-3000-3100-3200-3300-3400-3500-3600-3700-3800-3900-4000-4100-4200-4300-4400-4500-4600-4700-4800-4900-5000-5100-5200-5300-5400-5500-5600-5700-5800-5900-6000-6100-6200-6300-6400-6500-6600-6700-6800-6900-7000-7100-7200-7300-7400-7500-7600-7700-7800-7900-8000-8100-8200-8300-8400-8500-8600-8700-8800-8900-9000-9100-9200-9300-9400-9500-9600-9700-9800-9900-10000-10100-10200-10300-10400-10500-10600-10700-10800-10900-11000-11100-11200-11300-11400-11500-11600-11700-11800-11900-12000-12100-12200-12300-12400-12500-12600-12700-12800-12900-13000-13100-13200-13300-13400-13500-13600-13700-13800-13900-14000-14100-14200-14300-14400-14500-14600-14700-14800-14900-15000-15100-15200-15300-15400-15500-15600-15700-15800-15900-16000-16100-16200-16300-16400-16500-16600-16700-16800-16900-17000-17100-17200-17300-17400-17500-17600-17700-17800-17900-18000-18100-18200-18300-18400-18500-18600-18700-18800-18900-19000-19100-19200-19300-19400-19500-19600-19700-19800-19900-20000-20100-20200-20300-20400-20500-20600-20700-20800-20900-21000-21100-21200-21300-21400-21500-21600-21700-21800-21900-22000-22100-22200-22300-22400-22500-22600-22700-22800-22900-23000-23100-23200-23300-23400-23500-23600-23700-23800-23900-24000-24100-24200-24300-24400-24500-24600-24700-24800-24900-25000-25100-25200-25300-25400-25500-25600-25700-25800-25900-26000-26100-26200-26300-26400-26500-26600-26700-26800-26900-27000-27100-27200-27300-27400-27500-27600-27700-27800-27900-28000-28100-28200-28300-28400-28500-28600-28700-28800-28900-29000-29100-29200-29300-29400-29500-29600-29700-29800-29900-30000-30100-30200-30300-30400-30500-30600-30700-30800-30900-31000-31100-31200-31300-31400-31500-31600-31700-31800-31900-32000-32100-32200-32300-32400-32500-32600-32700-32800-32900-33000-33100-33200-33300-33400-33500-33600-33700-33800-33900-34000-34100-34200-34300-34400-34500-34600-34700-34800-34900-35000-35100-35200-35300-35400-35500-35600-35700-35800-35900-36000-36100-36200-36300-36400-36500-36600-36700-36800-36900-37000-37100-37200-37300-37400-37500-37600-37700-37800-37900-38000-38100-38200-38300-38400-38500-38600-38700-38800-38900-39000-39100-39200-39300-39400-39500-39600-39700-39800-39900-40000-40100-40200-40300-40400-40500-40600-40700-40800-40900-41000-41100-41200-41300-41400-41500-41600-41700-41800-41900-42000-42100-42200-42300-42400-42500-42600-42700-42800-42900-43000-43100-43200-43300-43400-43500-43600-43700-43800-43900-44000-44100-44200-44300-44400-44500-44600-44700-44800-44900-45000-45100-45200-45300-45400-45500-45600-45700-45800-45900-46000-46100-46200-46300-46400-46500-46600-46700-46800-46900-47000-47100-47200-47300-47400-47500-47600-47700-47800-47900-48000-48100-48200-48300-48400-48500-48600-48700-48800-48900-49000-49100-49200-49300-49400-49500-49600-49700-49800-49900-50000-50100-50200-50300-50400-50500-50600-50700-50800-50900-51000-51100-51200-51300-51400-51500-51600-51700-51800-51900-52000-52100-52200-52300-52400-52500-52600-52700-52800-52900-53000-53100-53200-53300-53400-53500-53600-53700-53800-53900-54000-54100-54200-54300-54400-54500-54600-54700-54800-54900-55000-55100-55200-55300-55400-55500-55600-55700-55800-55900-56000-56100-56200-56300-56400-56500-56600-56700-56800-56900-57000-57100-57200-57300-57400-57500-57600-57700-57800-57900-58000-58100-58200-58300-58400-58500-58600-58700-58800-58900-59000-59100-59200-59300-59400-59500-59600-59700-59800-59900-60000-60100-60200-60300-60400-60500-60600-60700-60800-60900-61000-61100-61200-61300-61400-61500-61600-61700-61800-61900-62000-62100-62200-62300-62400-62500-62600-62700-62800-62900-63000-63100-63200-63300-63400-63500-63600-63700-63800-63900-64000-64100-64200-64300-64400-64500-64600-64700-64800-64900-65000-65100-65200-65300-65400-65500-65600-65700-65800-65900-66000-66100-66200-66300-66400-66500-66600-66700-66800-66900-67000-67100-67200-67300-67400-67500-67600-67700-67800-67900-68000-68100-68200-68300-68400-68500-68600-68700-68800-68900-69000-69100-69200-69300-69400-69500-69600-69700-69800-69900-70000-70100-70

Հոգի եւ զգայողութիւն Հոյկազանց Ռուսաստանի, 33

Հայկազունց յառաջագլխու թեան. կեդրոն բուն

Հայրենիքն է : մարմն-ցիլիս 71 մա րոց 21 աշ : 1 : 3 43

[Faint handwritten text at the bottom of the page]

Երկրի մեծությունը : 56

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

[Faint handwritten text at the bottom of the page]

Handwritten: ...

... ..

... ..

— 115 —

ԴՐՆ ՏՆՐԵԿԱՆ ԸՆԿԵՐԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆԺԻԿՐ

[illegible]

三、行政法

... ..

ሥነ ምግባርና የምርመራ ቴክኖሎጂ

[illegible][illegible]

ገጽ ፩

1. The first part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".

[illegible]

2. *putum* *putum* *putum*

167-168. 169-170. 171-172. 173-174. 175-176. 177-178. 179-180. 181-182. 183-184. 185-186. 187-188. 189-190. 191-192. 193-194. 195-196. 197-198. 199-200. 201-202. 203-204. 205-206. 207-208. 209-210. 211-212. 213-214. 215-216. 217-218. 219-220. 221-222. 223-224. 225-226. 227-228. 229-230. 231-232. 233-234. 235-236. 237-238. 239-240. 241-242. 243-244. 245-246. 247-248. 249-250. 251-252. 253-254. 255-256. 257-258. 259-260. 261-262. 263-264. 265-266. 267-268. 269-270. 271-272. 273-274. 275-276. 277-278. 279-280. 281-282. 283-284. 285-286. 287-288. 289-290. 291-292. 293-294. 295-296. 297-298. 299-300. 301-302. 303-304. 305-306. 307-308. 309-310. 311-312. 313-314. 315-316. 317-318. 319-320. 321-322. 323-324. 325-326. 327-328. 329-330. 331-332. 333-334. 335-336. 337-338. 339-340. 341-342. 343-344. 345-346. 347-348. 349-350. 351-352. 353-354. 355-356. 357-358. 359-360. 361-362. 363-364. 365-366. 367-368. 369-370. 371-372. 373-374. 375-376. 377-378. 379-380. 381-382. 383-384. 385-386. 387-388. 389-390. 391-392. 393-394. 395-396. 397-398. 399-400. 401-402. 403-404. 405-406. 407-408. 409-410. 411-412. 413-414. 415-416. 417-418. 419-420. 421-422. 423-424. 425-426. 427-428. 429-430. 431-432. 433-434. 435-436. 437-438. 439-440. 441-442. 443-444. 445-446. 447-448. 449-450. 451-452. 453-454. 455-456. 457-458. 459-460. 461-462. 463-464. 465-466. 467-468. 469-470. 471-472. 473-474. 475-476. 477-478. 479-480. 481-482. 483-484. 485-486. 487-488. 489-490. 491-492. 493-494. 495-496. 497-498. 499-500. 501-502. 503-504. 505-506. 507-508. 509-510. 511-512. 513-514. 515-516. 517-518. 519-520. 521-522. 523-524. 525-526. 527-528. 529-530. 531-532. 533-534. 535-536. 537-538. 539-540. 541-542. 543-544. 545-546. 547-548. 549-550. 551-552. 553-554. 555-556. 557-558. 559-560. 561-562. 563-564. 565-566. 567-568. 569-570. 571-572. 573-574. 575-576. 577-578. 579-580. 581-582. 583-584. 585-586. 587-588. 589-590. 591-592. 593-594. 595-596. 597-598. 599-600. 601-602. 603-604. 605-606. 607-608. 609-610. 611-612. 613-614. 615-616. 617-618. 619-620. 621-622. 623-624. 625-626. 627-628. 629-630. 631-632. 633-634. 635-636. 637-638. 639-640. 641-642. 643-644. 645-646. 647-648. 649-650. 651-652. 653-654. 655-656. 657-658. 659-660. 661-662. 663-664. 665-666. 667-668. 669-670. 671-672. 673-674. 675-676. 677-678. 679-680. 681-682. 683-684. 685-686. 687-688. 689-690. 691-692. 693-694. 695-696. 697-698. 699-700. 701-702. 703-704. 705-706. 707-708. 709-710. 711-712. 713-714. 715-716. 717-718. 719-720. 721-722. 723-724. 725-726. 727-728. 729-730. 731-732. 733-734. 735-736. 737-738. 739-740. 741-742. 743-744. 745-746. 747-748. 749-750. 751-752. 753-754. 755-756. 757-758. 759-760. 761-762. 763-764. 765-766. 767-768. 769-770. 771-772. 773-774. 775-776. 777-778. 779-780. 781-782. 783-784. 785-786. 787-788. 789-790. 791-792. 793-794. 795-796. 797-798. 799-800. 801-802. 803-804. 805-806. 807-808. 809-810. 811-812. 813-814. 815-816. 817-818. 819-820. 821-822. 823-824. 825-826. 827-828. 829-830. 831-832. 833-834. 835-836. 837-838. 839-840. 841-842. 843-844. 845-846. 847-848. 849-850. 851-852. 853-854. 855-856. 857-858. 859-860. 861-862. 863-864. 865-866. 867-868. 869-870. 871-872. 873-874. 875-876. 877-878. 879-880. 881-882. 883-884. 885-886. 887-888. 889-890. 891-892. 893-894. 895-896. 897-898. 899-900. 901-902. 903-904. 905-906. 907-908. 909-910. 911-912. 913-914. 915-916. 917-918. 919-920. 921-922. 923-924. 925-926. 927-928. 929-930. 931-932. 933-934. 935-936. 937-938. 939-940. 941-942. 943-944. 945-946. 947-948. 949-950. 951-952. 953-954. 955-956. 957-958. 959-960. 961-962. 963-964. 965-966. 967-968. 969-970. 971-972. 973-974. 975-976. 977-978. 979-980. 981-982. 983-984. 985-986. 987-988. 989-990. 991-992. 993-994. 995-996. 997-998. 999-1000. 1001-1002. 1003-1004. 1005-1006. 1007-1008. 1009-1010. 1011-1012. 1013-1014. 1015-1016. 1017-1018. 1019-1020. 1021-1022. 1023-1024. 1025-1026. 1027-1028. 1029-1030. 1031-1032. 1033-1034. 1035-1036. 1037-1038. 1039-1040. 1041-1042. 1043-1044. 1045-1046. 1047-1048. 1049-1050. 1051-1052. 1053-1054. 1055-1056. 1057-1058. 1059-1060. 1061-1062.

... ..

...

